

УДК 316.643.2+323.332

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри політології і соціології ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”

Політична свідомість робітничого класу України у роки соціальних трансформацій

Анотація

У статті аналізується динаміка політичної свідомості робітничого класу України за роки соціальних трансформацій. Внутрішньокласові відмінності у політичній свідомості робітничого класу виявилися в лабільності орієнтацій некваліфікованих робітників щодо актуальних питань політичного життя України. Одночасна популярність серед робітничого класу України двох геополітичних векторів — східнослов'янське об'єднання на чолі з Росією і Європейський Союз — свідчить про існування амбівалентності їхніх зовнішньополітичних преференцій. Ставлення робітників до геополітичних орієнтирів суттєво різняться за регіональною належністю респондентів. Питання функціонування мов в українському суспільстві також є певним етнокультурним маркером формування політичної свідомості робітників. Некваліфіковані робітники є менш активними в протестних діях, ніж кваліфіковані робітники. Кваліфіковані робітники приватного сектору економіки виявляють лояльність до ринкових перетворень, натомість некваліфіковані робітники з державного сектору більш схильні до соціалістичної ідеології. Робітничий клас України демонструє низьку довіру до лівих політичних сил та відсутність класового антагонізму стосовно капіталістів.

Ключові слова: *робітничий клас, політична свідомість, соціальні трансформації*

Вступ

Політичною свідомістю соціального класу є система ідеологічного відображення його представниками свого соціально-економічного та політичного становища у суспільстві, адекватне розуміння своїх соціальних інтересів та шляхів досягнення своєї соціальної суб'єктності. Сформований за часів радянської індустріалізації численний робітничий клас під впливом панівної комуністичної ідеології набув особливої класової свідомості, коли його офіційно було проголошено класом-гегемоном і головним економічним і соціальним суб'єктом соціалістичного суспільства. Ця суб'єктність тривалий час обмежувалася адміністративними рамками та партійним і силовим контролем (наприклад, розстріл робітничих виступів у Новочеркаську у 1962 році). У роки перебудови робітничий клас піднявся до рівня політичних вимог, коли влітку 1989-го і влітку 1990 року Україну і весь Радянський Союз потрясли масові страйки шахтарів на Донбасі. Проте цей страйковий рух не зміг виробити власної політичної програми. Відтак цим скористалися інші верстви населення, зокрема номенклатура та національна інтелігенція, які проголосили суверенітет України та впровадження капіталістичного ладу.

Становище робітничого класу за часів постсоціалістичної трансформації сформувало конфлікт між залишками ідеології, яка закликала пишатися належністю до цього класу та нинішньою маргіналізацією і “репролетаризацією” колишнього класу-гегемона. Дослідженню певних явищ політичної свідомості робітничого класу в Україні присвячена низка робіт. Зокрема, О.Куценко констатує слабку диференціацію класових позицій за показниками політичної свідомості. Аналіз зафіксував слабкі зв'язки між класовою позицією робітників і такими ознаками політичної свідомості, як задоволеність економікою, урядом, демократією та ціннісні орієнтації на багатство, плюралізм, творчість, визнання, правила [Куценко, 2006: с. 110–111]. Певні елементи політичної свідомості робітничого класу України відображені у статті О.Симончук, яка на підставі даних ISSP проаналізувала установки його представників щодо соціальної нерівності. Авторка, з одного боку, виявила високий рівень сприйняття робітничим класом нерівності в доходах, несправедливості заробітної плати, необхідності перерозподілу в доходах і усвідомлення різних видів класового конфлікту, а з іншого — встановила, що такі погляди притаманні також представникам дрібної буржуазії та верхнього службового класу [Симончук, 2010]. Констатується, що класова боротьба в Україні поки що зводиться до вимог підвищення добробуту в обмін на класовий мир [Симончук, 2012]. У рамках емпіричного дослідження “Стан, проблеми і перспективи робітничого класу в системі соціально-економічних відносин сучасного українського суспільства”, яке було проведено Інститутом проблем соціалізму у вересні–жовтні 2013 року, встановлено, що неприйняття робітниками свого пригнобленого становища поєднується з недостатньою раціоналізацією причин такого соціального порядку, з громадською пасивністю. Відчуття несправедливості соціально-економічного устрою не втілюється у вимоги націоналізації великої олігархічної власності, ліві ідейно-політичні орієнтації не обов'язково ведуть

до електорального вибору на користь лівих партій. Значна частина українських робітників не досягли класової зрілості й перебувають на шляху до осмислення свого економічного становлення [Рабочий класс Украины, 2014: с. 295].

Утім, незважаючи на вагомі досягнення в галузі пізнання певних аспектів політичної свідомості українських робітників, досі відсутнє цілісне дослідження цього явища в українському суспільстві за весь період постсоціалістичних перетворень. Бракує порівняльного аналізу політичної свідомості складових верств робітничого класу. Тому завданням цієї статті є виявлення особливостей політичної свідомості представників робітничого класу України в динаміці суспільних трансформацій.

Теоретичні засади дослідження політичної свідомості робітничого класу

Складний процес формування політичної свідомості певного класу описаний в багатьох соціологічних і політологічних теоріях. Однак щодо політичної свідомості робітничого класу найповніше й усебічніше це питання розроблене в марксистській теорії. У марксистському тлумаченні процесів формування людської свідомості визначальними вважалися матеріальні, передусім економічні чинники. Марксова теорія економічного детермінізму стверджувала, що “не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість” [Маркс, Енгельс, 1959: с. 7]. Наголошувалося, що саме спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Причому при формуванні суспільної свідомості ключову роль відіграють виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва [Маркс, Енгельс, 1955: с. 133]. Ідеологічний зміст політичної свідомості класу визначається на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин [Маркс, Енгельс, 1957: с. 145]. Крім цього, К.Маркс зафіксував два протилежні стани класової свідомості — “клас у собі” та “клас для себе”: неусвідомлення своїх корінних, об’єктивних інтересів, відсутність власної організації та соціально-політичної програми на противагу усвідомленню їх набуттю політичної суб’єктності [Маркс, Енгельс, 1955: с. 431–434, 437–438, 446–447].

Соціально-психологічний підхід до вивчення політичної свідомості акцентує увагу на внутрішньоособистісних чинниках і можливостях самоактуалізації людини у соціальному житті. Успішна реалізація соціальних інтересів пов’язана зі ступенем солідаризації соціального класу, таким рівнем психологічної спільності, коли індивід готовий відстоювати ці інтереси. Г.Ділігенським було запропоновано членування великих соціальних груп залежно від рівня психологічної спільності. Елементарний рівень визначається однією або кількома ознаками, являючи собою лише арифметичну суму індивідів. Ця група не виступає як соціально-психологічна спільнота, оскільки її об’єднують лише загальні риси психологічного складу. Вищий рівень виявляється тоді, коли члени макрогрупи усвідомлюють належність до неї, відрізняючи “своїх” від “чужих”. Рівень спільноти є іденти-

фікаційним, оскільки вже існує групова свідомість, а члени групи ідентифікують себе з нею. Найвищий рівень — рівень солідарності — виникає у разі психологічної готовності до спільних дій заради групових інтересів. У цьому випадку члени групи не тільки себе ідентифікують з нею, а й мають уже достатньо розроблену систему уявлень про мету своєї групи на макро-соціалній арені [Дилигенский, 1975: с. 198–199]. Одним із соціально-психологічних показників готовності до політичної дії є політична ефективність, яка визначається як відчуття, що політична дія має чи матиме вплив на політичний процес.

З точки зору марксизму важливим чинником політичної свідомості робітників є наявність в суспільстві класового антагонізму. Деталізацію набуття політичної свідомості робітничим класом розкриває В.Ленін, викремлюючи три головні елементи цього процесу: а) розуміння того, що єдиним засобом поліпшити своє становище є боротьба з капіталістами; б) усвідомлення тотожності інтересів всіх робітників країни, класова солідарність з ними; в) готовність домагатися досягнення своїх цілей шляхом участі в політичній владі, впливу на державні справи [Рабочий класс Украины, 2014: с. 300]. В.Ленін закликав “привнести” у робітничий клас пролетарську (соціал-демократичну) свідомість ззовні, оскільки власними силами робітничий клас здатний витворити лише свідомість тред-юніоністську, тобто переконання в необхідності об’єднуватися у спілки, вести боротьбу з приватними власниками, вимагати від уряду ухвалення тих чи інших необхідних для робітників законів. Історично в Росії теоретичне вчення соціал-демократії виникло незалежно від стихійного зростання робітничого руху як природний і неминучий результат розвитку думки революційно-соціалістичної інтелігенції [Ленін, 1963: с. 30–31]. У цьому ключі Д.Лукач розвинув ленінську ідею про привнесення в робітниче середовище істинного вчення комуністичною партією, яка є формоутворенням пролетарської свідомості [Лукач, 2003: с. 141]. У зв’язку з цим А.Грамші обґрунтував важливість артикуляції групових інтересів. Він вивчав розвиток класових інтересів, звернувши увагу на зовнішні впливи, які істотно коригують групові інтереси і визначають політичні вимоги. Завдяки спрямовувальній ролі певної ідеології артикуляція інтересів перетворює нечіткі уявлення на строгі формулювання [Грамші, 1991]. Таким чином, формування політичної свідомості робітничого класу невіддільне від існування певної політичної організації, яка має надавати ідеологічного змісту робітничим інтересам та спрямовувати політичну поведінку робітничого класу. Соціальні інтереси тут виступають як продукт мислення, який інтегрує повсякденні уявлення про свої вигоди, зрозумілі крізь призму свого місця в системі соціальних відносин, а також різноманітні види знання, ідеї, цінності, отримані в процесі систематичного навчання, освіти і під впливом ЗМІ [Шульга, 2011: с. 88]. З точки зору сучасного неомарксизму капіталістична ідеологія призвела до виникнення “хибної ідеології” серед робітничого класу, перевівши розв’язання соціальних конфліктів в індивідуальні форми. Крім того, нерівність соціально-економічного становища різних професійних груп робітничого класу стає на заваді формуванню його класової солідарності та загальнокласової політичної активізації [Симончук, 2010: с. 57].

Емпіричні дослідження назагал доводили класові відмінності у політичних орієнтацій та політичній участі в країнах із демократичною системою партійних змагань [Rose, Urwin, 1975]. Однак дослідники помітили розосередження традиційних класових належностей у функціонуванні політичних систем. Класова ідентифікація піддається дифузії іншими чинниками, які утворюються внаслідок різних відмінностей чи навіть соціальних конфліктів. Ці відмінності, зокрема у Західній Європі, виникли внаслідок модернізаційних процесів, які розмежували центр і периферію, державу і церкву, місто і село, власників і найманих працівників. Інституціоналізовані розмежування створюють певну структуру політичних преференцій громадян [Lipset, Rokkan, 1967]. Зрештою, детермінація політичної поведінки пов'язана з проявами різноманітних типів ідентифікації та солідарності з групою. Вчені також звернули увагу на існування інших “розмежувань”, “розколів” та “поділів” поряд із класовими — релігійних, етнічних, мовних, міграційних, регіональних, поселенських [Deegan-Krause, 2007]. Соціальні розколи можуть бути спровоковані також іншими соціокультурними вимірами, зокрема геополітичними, історичними тощо. У рамках парадигми “нових соціальних рухів” з'явилися праці, що проголошували вичерпаність старих соціальних рухів (робітничих) в дусі марксистського світогляду. Серед “нових” соціальних рухів з'явилися регіональні, расово-етнічні та мовні, антивоєнні та антиядерні, екологічні та феміністичні рухи на захист контркультури чи певного стилю життя [Смелзер, 2003: с. 62]. Також з'явилися дослідження “структури політичних можливостей” для різних соціальних груп [Kriesi et al., 1995]. Особливо це стосується мультикультурних суспільств, коли доступ різних груп до соціальних ресурсів створює конфліктну ситуацію. Якщо взяти українське суспільство, то його вагомим диференційним чинником є **ціннісно-світоглядне розшарування**, поглиблюване внаслідок спекуляцій на етнокультурній та зовнішньополітичній проблематиці.

Реалізація соціальних інтересів унаочнюється в активності суб'єкта. Саме в процесі артикуляції інтересів можна вирізнити дійсні прагнення людей, оскільки йдеться про наявність у соціальних суб'єктів сформованих цілей та визначених об'єктів реалізації своїх домагань. Суперечність соціальних інтересів великих груп людей, які виокремлюються внаслідок стратифікації за різними ознаками, через нерівний доступ до соціальних ресурсів спричиняє конфліктну ситуацію. За умов демократії втіленням соціальних інтересів стають громадянські практики як способи реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру. Активні соціальні суб'єкти, котрі володіють необхідними ресурсами й навичками, намагаються шукати нові стратегії громадянської поведінки, які через селекцію виокремлюються в найефективніші й, отже, претендують стати визначальними у створенні нових політичних структур. Відтак, громадянські практики стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, збільшуючи шанси у стратифікаційному суперництві та спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації суспільства [Резнік, 2011: с. 3–4]. У нашому випадку робітни-

чий клас крім електоральних форм артикуляції власних інтересів застосовує протестні дії задля поліпшення своїх позицій на ринку праці.

Отже, враховуючи теоретичні та емпіричні напрацювання щодо проблематики політичної свідомості певного класу, можна виокремити ті показники, які безпосередньо відображають міру суб'єктності робітничого класу у політичному житті українського суспільства:

- 1) зв'язок економічного становища робітників та їхніх політичних орієнтацій;
- 2) зовнішньополітичні та етнокультурні орієнтації робітників;
- 3) наявність класового антагонізму в суспільстві;
- 4) репрезентація соціальних інтересів робітничого класу в політичному просторі України;
- 5) проблема солідаризації та протестна активність українських робітників.

Соціальне становище робітничого класу України та проблема артикуляції їхніх соціальних інтересів в період трансформації

Незважаючи на те, що марксизм визначає соціалізм як суспільно-економічну формацію з переважанням суспільної власності на засоби виробництва, в соціалістичних країнах ХХ століття переважала державна власність на засоби виробництва. Формально державну власність ототожнювали із суспільною, яка нібито належала всім трудящим. Однак В.Ворона звертає увагу на те, що абстрактно-трудова характеристика зайнятості в промисловому виробництві за радянських часів істотно знизив економічні, господарські функції робітника, позбавивши його статусу власника. Формально залишаючись суб'єктом загальнонародної власності, її співвласником, співрозпорядником і співкористувачем, робітник був фактично відчужений від неї: економічна поведінка, що реалізує матеріальні інтереси, була зведена до рівня абстрактно-трудова поведінки. “Гіпертрофія цінностей людської праці породила соціальний тип людини як “виробничника”, і подібно до того, як у пізні Середньовіччя в Англії “вівці з’їли людину”, в СРСР у 60–70-ті роки виробництво, ставши “нічийним”, з’їло людину, його духовну сутність та індивідуальність” [Ворона, 2001а: с. 6]. Поляризація особистість — держава, яка панувала у пізньосоціалістичному суспільстві, позначилася на ставленні до всього державного майна. Це було передумовою безболісного (хоча й із негативним відтінком) захоплення державних активів спритними ділками. У подальшому очевидні наслідки діяльності трстових компаній та фінансових пірамід, втрата накопичених за радянських часів особистих заощаджень населення на тлі гіперінфляції — все це призвело до збільшення негативних оцінок економічного курсу на ринкові відносини. Як свідчать дані репрезентативного обстеження, проведеного Міністерством статистики у грудні 1991 року (опитано 5,6 тис. робітників 400 підприємств), близько 42% робітників висловилися за збереження тодішньої (державної) форми власності для підприємств, на яких вони працювали, за умови надання їм більшої самостійності. Водночас майже 44% робітників

висловилися за зміну форми власності. З них: 41% — за передання підприємства у власність трудовому колективу, 18% — за створення СП із залученням іноземного капіталу, 14% — за перетворення підприємства на акціонерне товариство [Білоцерківець, Кошик, 2001: с. 81].

На першому етапі приватизації (1992–1994) роздержавлення здійснювалося головним чином шляхом оренди державного майна трудовим колективом із правом його викупу або безпосередньо шляхом викупу середніх і великих підприємств. Так звана робоча, або мала, приватизація здійснювалася переважно шляхом викупу та інших форм продажу чи безоплатного передання підприємств робітникам (більш як три чверті вартості проданого майна) і меншою мірою шляхом придбання за гроші цілісних майнових комплексів на аукціонах та комерційних конкурсах. Як наслідок державна власність зазнала певних структурних змін, оскільки її форми урізноманітнилися, але зрештою підприємства були фактично сконцентровані в руках керівництва.

Унаслідок постсоціалістичних трансформацій за період 1990–2001 років чисельність працівників, зайнятих в промисловості, скоротилася вдвічі [Симончук, 2005: с. 17–18]. Разом із цим по суті відбулося зниження соціального статусу робітників через зникнення ілюзорної суб'єктності у володінні загальнонародною власністю, перетворення їх на суто найманих працівників. Відбулася “репролетаризація” трудової верстви населення за рахунок стрімкого зростання частки приватного сегмента ринку зайнятості. Це зростання мало переважно латентний характер, будучи приховане у межах частки підприємств колективної форми власності (зокрема акціонерних). Останні від 2004 року офіційно вважаються приватними. Якщо на старті офіційної приватизації працівники державних підприємств та структур становили дві третини від загальної кількості працівників, то на 2003 рік їхня кількість скоротилася більш як наполовину. За рахунок цього скорочення зросли частки працівників підприємств колективної (майже у 1,5 раза) та комунальної (більш як у 2,5 раза) форм власності [Резнік, 2010: с. 405]. Нові недержавні форми власності не стали матеріальним підґрунтям життя переважної частини населення. Більшість власників отриманих за сертифікати акцій не змогли отримати дохід з них чи продати їх за прийнятну ціну. Як зазначає В.Ворона, в результаті масової приватизації замість багаточисельної верстви власників засобів виробництва як опори сталого розвитку суспільства економіка України отримала “вільних людей” — вільних від засобів виробництва та засобів існування, вільних продавати свою робочу силу на ринку праці. Сертифікатна приватизація не розширила інвестиційні можливості акціонованих підприємств [Ворона, 2001b: с. 15]. Плюралізація відносин власності призвела до того, що між робітниками державного і приватного секторів простежуються суттєві відмінності в розмірах і схемі оплати праці, в гарантіях зайнятості, шансах соціального і пенсійного забезпечення [Симончук, 2006: с. 221]. Власне у працях В.Леніна 1914–1915 років постійно йдеться про внутрішньокласову диференціацію робітничого класу, коли виокремлюються відомі прошарки робітничого класу (парламентарії, бюрократія в робочому русі, робітничі

аристократія тощо), яким перепадають крихти з буржуазного столу у вигляді різних привілеїв і які зростаються з дрібною буржуазією і разом із нею є провідниками буржуазного впливу на робітничий клас [Ленин, 1971: с. 164–165, 228, 323]. Таким чином, постає питання про порівняння політичної свідомості різних верств робітничого класу під впливом плюралізації економіки України.

Розпад радянської системи влади та поразка марксистсько-ленінської ідеології в СРСР породили ідейне відчуження між робітничим класом і лівими партіями. Це пов'язане з тим, що робітники після років радянського товарного дефіциту поринули в споживацьку гонитву, зазнаючи дрібнобуржуазного впливу. Як зазначає В.Беленький, ліва опозиція в Росії не могла бути ефективною, оскільки від моменту виникнення була хибно зорієнтована, вважала головною формою своєї (і робітничого класу) боротьби проти зароджуваного капіталістичного ладу боротьбу політичну, тоді як насправді головною формою мала стати боротьба економічна. Найупливовіша частина лівої опозиції, основним завданням якої стало не посилення впливу на робітників, а завоювання електорату, дедалі більше відходила від принципів класової політики, схилялася до ідей абстрактної народності, православ'я, державності [Беленький, 2008: с. 74]. Подібним чином ліві сили України також зосереджували свою діяльність на здобутті ширшого електорату шляхом експлуатації проросійських гасел (інтеграція з Росією, офіційний статус російської мови), захисту канонічного православ'я та консервативних цінностей. Участь лівих партій в утворенні та функціонуванні “ліво-правої” коаліції з олігархічними партіями — це теж була свого роду політична легітимація з їхнього боку інституту великої приватної власності та приватизації. На парламентських і місцевих виборах представники робітничого класу часто підтримують політичні сили ліберального та правого спрямування. Фактично робітничий клас у пострадянських країнах опинився в нових умовах значною мірою (якщо не повністю) неорганізованим, деідеологізованим перед впливом дрібнобуржуазної ідеології. Вплив дрібнобуржуазної ідеології на робітничий клас притлумив у політичній свідомості українських робітників ідеологію класового антагонізму.

Відтак, висувається три головні гіпотези:

Гіпотеза 1. Верстви робітничого класу, які інтегровані у ринкові відносини і приватний сектор, піддалися дрібнобуржуазному ідеологічному впливові.

Гіпотеза 2. Роки економічних і політичних трансформацій в Україні привнесли внутрішньокласові відмінності в політичну свідомість робітничого класу. Різні верстви робітничого класу демонструють відмінні погляди щодо актуальних питань політичного життя України.

Гіпотеза 3. Робітничий клас України не демонструє класового антагонізму стосовно політичної еліти та капіталістів. Це пояснюється низькою довірою робітників до лівих політичних сил, які могли б адекватно артикулювати їхні соціальні інтереси.

Опис даних

Емпіричну базу дослідження політичної свідомості робітничого класу утворюють такі дані.

1. Масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України впродовж 1994–2014 років. Соціологічний моніторинг Інституту соціології Національної академії наук України здійснюється щорічно з 1994 року (керівник проекту – академік НАН України В.Ворона; розробники програми – Н.Паніна та Є.Головаха)¹. З 2002 року спеціальною комісією розроблено оновлену систему соціальних показників. Після 2006 року моніторинг проводиться раз на два роки. Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Опитування 2014 року не охоплювало населення території АР Крим.

В інструментарії моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України належність до робітничого класу² відображена в показнику типу зайнятості респондента двома позиціями – “кваліфікований робітник” та “різнороб, підсобний робітник”. У таблиці 1 наведено відсотки цих категорій стосовно дорослого населення України та чисельність осіб, які наповнюють ці групи у роки опитувань. З погляду аналітичних можливостей відібраних груп можна загалом погодитися щодо прийнятності їхньої чисельності.

2. Масиви соціологічних даних загальнонаціональних репрезентативних омнібусів “Громадська думка в Україні – 2006” (Омнібус–2006) та “Громадська думка в Україні – 2007” (Омнібус–2007), проведених Інститутом соціології НАН України відповідно у квітні – травні 2006 року та у травні 2007 року (координатор проекту О.Стегній). Методом роздаткового анкетування за місцем постійного проживання опитано 1800 респондентів, які за своїми соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, рівень освіти) й типом поселення репрезентують доросле населення України віком від 18 років. В інструментарії цих омнібусів належність до робітничо-

---

¹ Про наукову та суспільну значущість соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України свідчить той факт, що авторський колектив у складі В.Ворони, Є.Головахи, Н.Паніної (посмертно), М.Шульги, О.Злобіної, Н.Костенко, С.Макеєва, М.Чурилова, Ю.Саєнка та О.Вишняка за роботу “Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг (1992–2013)” отримав Державну премію України в галузі науки і техніки в 2014 році.

² До робітничого класу в даному дослідженні віднесено працівників, зайнятих фізичною працею у промисловості.

го класу також відображена двома позиціями — “кваліфікований робітник” та “різнороб, підсобний робітник”.

Таблиця 1

Статистичні виміри робітничого класу у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України

Роки	Кваліфікований робітник		Різнороб, підсобний робітник		Населення загалом	
	N	% від опитаних	N	% від опитаних	N	% від опитаних
1994	348	19,3	86	4,8	1807	100,0
1995	365	20,2	96	5,3	1810	100,0
1996	330	18,3	101	5,6	1800	100,0
1997	318	17,6	124	6,9	1810	100,0
1998	276	15,2	111	6,1	1810	100,0
1999	282	15,6	108	6,0	1810	100,0
2000	249	13,8	114	6,3	1810	100,0
2001	263	14,6	107	5,9	1800	100,0
2002	264	14,7	89	4,9	1799	100,0
2003	235	13,1	111	6,2	1800	100,0
2004	280	15,6	77	4,3	1800	100,0
2005	284	15,8	101	5,6	1800	100,0
2006	265	14,7	91	5,1	1800	100,0
2008	259	14,4	79	4,4	1801	100,0
2010	248	13,8	126	7,0	1800	100,0
2012	257	14,3	122	6,8	1800	100,0
2013	304	16,9	155	8,6	1800	100,0
2014	266	14,8	114	6,3	1800	100,0

Отримані результати

Позиція на ринку праці та політичні орієнтації робітників

Від середини 1990-х років мірою розчарування перебігом ринкових реформ, суттєвого зниження рівня життя населення, посилення масового роздратування політикою влади, дискредитації самої ідеї реформ питання ідеологічної підтримки прийнятного політико-економічного порядку стало центральним. Двадцятирічна динаміка відповідей різних верств робітничого класу на запитання щодо ідеологічної підтримки варіантів соціально-економічного устрою засвідчила певні відмінності (див. табл. 2). На перший погляд в обох випадках близько двох третин кваліфікованих робітників і різноробів демонструють або невизначені, або конформні, або ж нігілістичні погляди, чим доводять тезу про амбівалентність політичної свідомості робітничого класу стосовно різних соціальних порядків, соціально-економічних устроїв.

Таблиця 2

Відповіді робітників на запитання “Одні політичні сили хочуть, щоб Україна вибрала шлях соціалізму, інші — капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?”, %

Варіанти відповіді	Кваліфікований робітник		Різнороб, підсобний робітник		Населення загалом	
	1994	2014	1994	2014	1994	2014
Підтримую прихильників соціалізму	21,4	11,0	22,1	18,6	22,2	15,7
Підтримую прихильників капіталізму	13,0	14,0	8,1	6,2	12,7	13,6
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	27,2	29,2	25,6	21,2	23,8	25,6
Не підтримую жодну з них	20,2	24,2	19,8	26,5	20,1	24,0
Інше	1,7	1,1	1,2	0,9	1,8	1,5
Важко відповісти	16,5	20,5	23,3	26,5	19,4	19,6
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Якщо у 1994 році суттєвих відмінностей у розподілах за варіантами відповіді між кваліфікованими і некваліфікованими робітниками не простежувалося, то двадцять років по тому, у 2014-му, серед кваліфікованих робітників підтримка соціалізму скоротилася майже удвічі, тоді як серед різноробочих, підсобних робітників підтримка соціалізму майже не змінилася. Втім, скорочення підтримки соціалізму серед кваліфікованих робітників не призвело до підтримки капіталізму: зросли частки невизначених і тих, хто не підтримує жодну із політичних сил. Серед некваліфікованих робітників також зросла частка не підтримки жодних ідеологічних напрямів.

Становлення економіки змішаного типу викликало диференціацію політичних орієнтацій робітників залежно від форм власності. Про це свідчать відповіді робітників, залучених у різні сектори економіки, на запитання щодо ідеологічної підтримки прихильників прийнятного суспільно-економічного устрою (див. табл. 3).

Виявилось, що якщо зважити лише чіткі ідеологічні погляди, то серед кваліфікованих робітників, які працюють у державному секторі, переважає підтримка прихильників соціалізму, натомість кваліфіковані робітники приватного сектору виявляють більшу підтримку прихильникам капіталізму. Утім, серед різноробів і підсобних робітників обох секторів економіки переважає підтримка прихильників соціалізму. Отже, принцип “буття визначає свідомість” спрацював лише щодо професійної верстви кваліфікованих робітників.

Зовнішньополітичні та етнокультурні орієнтації українських робітників

З початком включення запитання про інтеграцію України до союзу Росії і Білорусі до інструментарію моніторингового дослідження макси-

мальна підтримка цього зовнішньополітичного напрямку спостерігалася у 1998 році (див. рис. 1). Причому показники підтримки суттєво різнилися серед досліджуваних верств робітничого класу: якщо серед кваліфікованих робітників виявилось 60,8% прихильників союзу східнослов'янських країн, то серед різноробів і підсобних робітників ця частка сягнула 70,2%. Однак до 2000 року ця підтримка різко скоротилася. Впродовж 2000-х років, за винятком 2005-го, прихильність до союзу Росії і Білорусі спостерігалася у більш як половини представників обох категорій робітничого класу. Від 2013 року підтримка інтеграції України до Союзу Росії і Білорусі почала скорочуватися, досягнувши у 2014 році лише близько чверті в обох верствах робітничого класу.

Таблиця 3

Відповіді робітників на запитання: “Одні політичні сили хочуть, щоб Україна вибрала шлях соціалізму, інші — капіталізму. Як Ви особисто ставитесь до цих сил?” залежно від сектору економіки, 2014

Варіанти відповіді	Кваліфікований робітник		Різнороб, підсобний робітник		Населення загалом	
	Державний сектор	Приватний сектор	Державний сектор	Приватний сектор	Державний сектор	Приватний сектор
Підтримую прихильників соціалізму	18,6	7,5	19,2	20,3	13,7	11,4
Підтримую прихильників капіталізму	8,6	16,6	7,7	6,3	15,1	17,4
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	25,7	29,9	19,2	20,3	26,3	25,3
Не підтримую жодну з них	24,3	25,1	26,9	25,3	24,9	23,1
Інше	1,4	1,1	0,0	1,3	1,1	1,7
Важко відповісти	21,4	19,8	26,9	26,6	18,9	21,0
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Треба зазначити, що позиція робітників щодо геополітичних орієнтирів суттєво різниться за регіональною належністю респондентів. Це наочно демонструє передкризове моніторингове опитування 2013 року, яке охоплювало територію Криму. Для виявлення регіонального чинника було проаналізовано геополітичні преференції кваліфікованих робітників, оскільки їхня частка ($n=304$), на відміну від частки різноробів і підсобних робітників ($n=155$), статистично значимо дає змогу зробити це. Виявилось, що кваліфіковані робітники Заходу і Центру менше підтримують ідею приєднання України до союзу Росії й Білорусі (відповідно — 17,5% і 36,3%), ніж їхні колеги з Півдня і Сходу (відповідно — 51,4% і 72,4%).

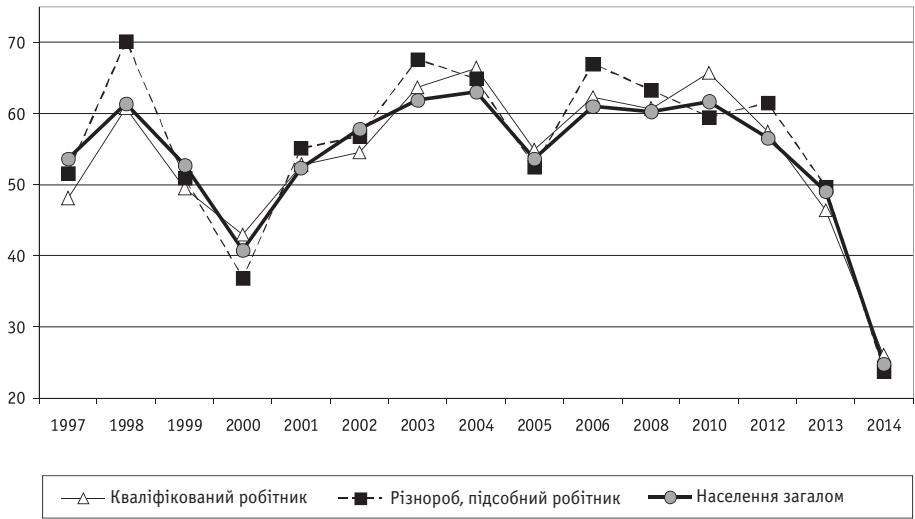

Рис. 1. Динаміка позитивного ставлення представників робітничого класу до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі, %

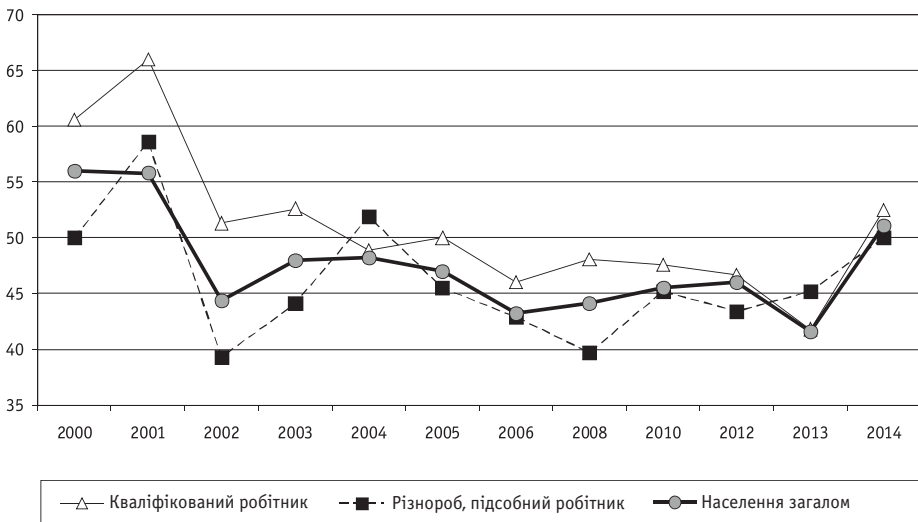

Рис. 2. Динаміка позитивного ставлення представників робітничого класу щодо вступу України до Європейського Союзу, %

Показник ставлення до ідеї вступу України в Європейський Союз з'явився в моніторинговому дослідженні починаючи з 2000 року (див. рис. 2). На початку 2000-х років спостерігалася підтримка цього геополітичного напрямку розвитку країни представниками робітничого класу, особливо кваліфікованими робітниками. Причому позитивне ставлення кваліфікованих робітників суттєво перевищувало не тільки позицію різноробів і підсобних робітників щодо європейської інтеграції, а й позитивне ставлення населення загалом. Утім, вже у середині 2000-х років позиції обох верств робітничого класу і населення загалом стали подібними і стабілізувалися на

позначках менш як 50% з тенденцією до зниження. І лише у 2014 році підтримка європейської інтеграції зросла і перетнула позначку 50% і майже вдвічі переважає частку негативно налаштованих щодо цього цивілізаційного вибору.

Слід мати на увазі, що одночасна популярність серед робітничого класу України двох геополітичних векторів — східнослов'янського об'єднання на чолі з Росією та Європейського Союзу — свідчить про існування амбівалентності їхніх зовнішньополітичних преференцій. Як і в попередньому випадку, виявилися регіональні особливості зовнішньополітичних орієнтацій кваліфікованих робітників. За результатами моніторингового опитування 2013 року з'ясувалося, що кваліфіковані робітники Заходу, Центру і Півдня більше підтримують ідею приєднання України до Європейського Союзу (відповідно 65,1%, 50,0% і 43,2%), ніж їхні колеги зі Сходу (відповідно 16,1%).

Питання функціонування мов в українському суспільстві також є певним етнокультурним маркером формування політичної свідомості як населення загалом, так і робітничого класу зокрема. Проголошення української мови єдиною державною з 1991 року не вимагало від російськомовних відмови від своєї рідної мови, а мало на меті впровадити більш послідовне вивчення української мови у регіонах, де переважає російськомовне населення. Однак це викликало напруженість під час передвиборчих кампаній, хоча більш активних форм протесту довгий час не простежувалося. 23 лютого 2014 року Верховна Рада України визнала таким, що втратив силу, закон про засади державної мовної політики від 3 липня 2012 року. Цей закон передбачав можливість офіційної двомовності в регіонах, де чисельність нацменшин перевищує 10%. Водночас скасування цього закону викликало резонанс серед громадськості в кількох південно-східних регіонах України та Криму. Станом на січень 2015-го законопроект про скасування закону про мови не підписаний, але й не ветований Президентом, його поточний статус — готується на підпис.

Упровадження офіційної двомовності мотивується серед її прихильників не так утилітарно в реальному житті, як уявленнями про можливість тотальної українізації та про загальносвітову цивілізаційну практику в білінгвічних та багатонаціональних країнах. У робітничому середовищі підтримка надання російській мові статусу офіційної вирізняється відмінностями у певні роки між позиціями кваліфікованих робітників, з одного боку, і різноробів та підсобних робітників — з іншого (див. рис. 3).

Тривалий час ідею надання російській мові статусу офіційної в Україні в різні роки підтримували близько половини кваліфікованих робітників. Серед різноробів та підсобних робітників спостерігалася мінливість у поглядах: від різкого зростання у 1998 році до зниження у 2000-х роках порівняно із населенням загалом і кваліфікованими робітниками. Утім, за останні 2 роки частка підтримки надання російській мові статусу офіційної скоротилася до третини. Особливо стрімко скоротилася ця частка серед некваліфікованих робітників — до чверті у 2014 році. Загалом впадає у вічі мінливість позиції різноробів та підсобних робітників.

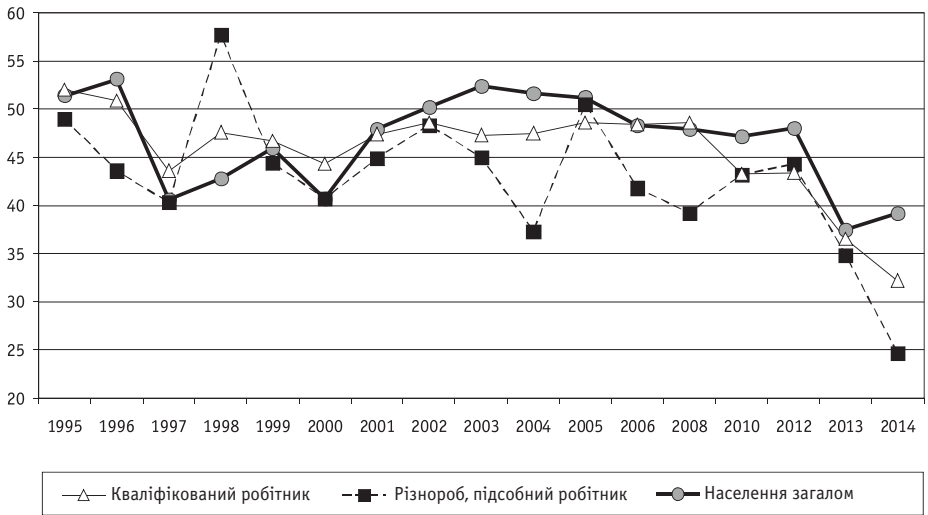

Рис. 3. Частка позитивного ставлення представників робітничого класу щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні, %

Крім цього треба зазначити, що за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2014 року переважна більшість кваліфікованих робітників (70,2%), як і населення загалом (71,2%), є прихильниками єдиної унітарної України, 15,8% вибрали варіант федералізації регіонів і 17,1% не визначилися. Серед різноробів також більшість (64,9%), але дещо менше порівняно з кваліфікованими робітниками, є прихильниками унітарного ладу. Натомість прихильність до федералізації виявили 12,3% різноробів та підсобних робітників, 21,9% не визначилися.

Проблема класового антагонізму, класової боротьби та солідарності робітників України

За соціалістичного устрою проблеми класового антагонізму загалом не існувало. Тому робітничий клас не мав досвіду протистояння та конкуренції з іншими класами, понад те, у суспільстві через трудові колективи віталася співпраця з іншими соціальними групами — селянами та інтелігенцією. У контрольованій номенклатурою плановій економіці неконвенційну політичну активність робітників карали. Внаслідок цього у політичній свідомості робітників не набула розвитку соціально-політична суб'єктність через конкурентну боротьбу. Адже будь-яка група стає суб'єктом політики тоді, коли, самоорганізуючись та усвідомлюючи свої інтереси, вона не тільки протистоїть іншим соціальним групам, взаємодіє з ними, конфліктує або співпрацює з політичною владою. Оскільки за умов домінування приватного капіталу ідеологією правлячої еліти є лібералізм, у своїх інтересах робітничий клас має чітко усвідомлювати і політичну еліту, і представників приватного капіталу як своїх суперників та антагоністів.

Соціологічне дослідження “Громадська думка в Україні–2006” (Омнібус–2006), проведене Інститутом соціології НАН України, загалом засвідчило класову диференціацію у ставленні до правлячої еліти (див. табл. 4). Виявилось, що 42,7% респондентів, які себе віднесли до робітничого класу, відчували негативні емоції (образу і ворожість) стосовно правлячої еліти України, 31,8% респондентів — байдужість, а 25,4% — позитивні емоції (повагу й інтерес). Загалом диференціація відчуттів до правлячої еліти за класовою самоідентифікацією чітко фіксує зростання позитивних емоцій та зниження негативних емоцій від нижчого до середнього класів.

Таблиця 4

Ставлення представників різних соціальних класів до правлячої еліти (Омнібус-2006), %

Варіанти	Класова самоідентифікація				Населення України
	До середнього	До робітничого	До нижчого	Невизначені	
Повага	6,3	6,8	5,4	5,6	6,5
Інтерес	20,8	18,6	10,5	18,3	17,9
Байдужість	33,7	31,8	24,2	36,6	31,6
Образа	24,7	29,8	44,8	28,9	30,4
Ворожість	14,4	12,9	15,2	10,6	13,6
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Якщо простежити емоційне сприйняття робітниками своїх роботодавців — приватних власників, то результати загальноукраїнського омнібусу “Громадська думка в Україні–2007” (Омнібус–2007), проведеного Інститутом соціології НАН України, засвідчили наявність слабкого антагонізму з боку представників робітничого класу стосовно великої та дрібної буржуазії України (див. табл. 5).

Якщо ми розглянемо розподіл виявлених емоцій за їхньою спрямованістю (згідно з методикою, яка була розроблена В.Резніком [Резнік, 2007]), то побачимо, що власники малих підприємств викликають дещо менше негативних відчуттів серед робітників, ніж власники великих підприємств. Диференціація відчуттів також простежується за структурою робітничого класу. Так, приватні власники малих підприємств викликали негативні почуття (ненависть, презирство, роздратування) у 7,4% кваліфікованих робітників, натомість у 50,9% — позитивні відчуття (інтерес, співчуття, повага), а у 41,9% — нейтральні (ніякі й невизначені). Приватні власники малих підприємств викликали негативні відчуття у 12,8% різноробів, позитивні — у 47,4%, нейтральні — у 40,6%. Натомість приватні власники великих підприємств викликали негативні почуття у 19,6% кваліфікованих робітників, у 43% — позитивні, у 37,5% — нейтральні. Серед різноробів приватні власники великих підприємств негативні відчуття викликали у 25,4%, позитивні — у 33,8%, нейтральні — у 40,7%. Очевидно, що кваліфіковані робітники більш позитивно сприймають великих власників, ніж некваліфіковані. Той факт,

що лише серед п'ятої частини кваліфікованих робітників і чверті різноробів образ власників великого капіталу наділений негативними рисами, вочевидь не відповідає традиційним переконанням у вкрай негативному сприйнятті експлуататорів.

Таблиця 5

Ставлення представників робітничого класу до приватних власників малих та великих підприємств (Омнібус-2007), %

Варіанти	Кваліфікований робітник		Різнороб, підсобний робітник		Населення загалом	
	малих підприємств	великих підприємств	малих підприємств	великих підприємств	малих підприємств	великих підприємств
Ненависть	0,7	2,9	1,7	4,2	1,3	3,8
Презирство	1,5	4,0	2,5	5,1	1,3	4,1
Роздратування	5,1	12,7	7,6	16,1	7,7	13,7
Інтерес	6,2	1,5	4,2	0,8	18,1	16,0
Співчуття	21,1	20,0	11,0	12,7	8,3	2,4
Повага	23,6	21,5	32,2	20,3	23,6	20,1
Ніяке	36,4	27,3	36,4	33,1	34,4	31,9
Важко відповісти	5,5	10,2	4,2	7,6	5,2	8,1

Показовими є відмінності у відповідях кваліфікованих і некваліфікованих робітників на запитання “Як Ви вважаєте, чи існує в Україні класова боротьба?”, запропоноване в тому ж загальноукраїнському омнібусі “Громадська думка в Україні – 2007”. Виявилось, що існування класової боротьби в Україні бачає 35,4% кваліфікованих робітників і 28% різноробів та підсобних робітників. Той факт, що для решти цей конфлікт не є очевидним, свідчить про низький потенціал усвідомлення своїх інтересів робітничим класом. Зрештою наявність більшої частки такого усвідомлення серед кваліфікованих робітників показує традиційний зв'язок фаховості та освіченості із політичною компетентністю в робітничому середовищі.

Репрезентація соціальних інтересів робітничого класу в політичному просторі України

Незважаючи на суспільне незадоволення наслідками приватизації великих підприємств, не спостерігалось масового дієвого соціального руху опору приватизації за роки трансформацій. Вербально опозиційні стосовно приватизації та приватної власності на засоби виробництва політичні партії лівого спрямування — Комуністична партія України (КПУ) та Соціалістична партія України (СПУ) — впродовж 1990-х років мали вагомий вплив на політичний процес з огляду на багаточисельні фракції у Верховній Раді України. Натомість упродовж 2000-х років цей вплив суттєво зменшився з огляду на підсумки парламентських виборів та відповідне скорочення чисельності лівих фракцій. Про відсутність затятої непримиренності лівих

партій стосовно приватної власності та приватних власників певною мірою свідчить факт утворення у 2006 році правлячої парламентської антикризової коаліції (та коаліційного уряду) за підсумками чергових виборів до Верховної Ради України. Серед фігурантів зазначеної коаліції були КПУ та СПУ, тобто дві ліві партії, що донедавна рішуче і послідовно (принаймні, вербально) виступали проти приватизації. А стрижнем антикризової коаліції стала Партія регіонів України, що виражала інтереси передусім донецької фінансово-промислової групи, уґрунтованої на засадах великої приватної власності та зацікавленої у продовженні приватизації.

Зростання антиринкових настроїв у суспільстві не призвело до артикуляції та зростання популярності лівих політичних сил. Понад те, В.Цушко, обраний 2010 року головою Соціалістичної партії України, заявив в інтерв'ю “Газеті по-українськи”: “Нам треба гарантії захищеності власності. Це фундамент будівництва держави. Не зробимо власність священною коровою, у цю країну не прийдуть інвестиції. Однак уже ніхто не вірить, що ми повернемо державі заводи, які зараз у олігархів. Треба визнати і гарантувати, що їх не заберуть. Олігархи мають бути впевнені, що передадуть цю власність у спадок своїм дітям. Тоді вони співпрацюватимуть із профспілками, платитимуть достойну зарплату працівникам, інвестуватимуть. Зараз же капітали вивозять за кордон” [Цушко, 2010]. Критику комуністів викликали переважно факти інтеграції українського капіталу із західним або ж проникнення західного капіталу в Україну [Симоненко, 2010]. Натомість участь російських приватних компаній у приватизації державного майна в комуністів України особливих заперечень не викликає.

За результатами вже згаданого дослідження робітничого класу, проведеного 2013 року, лише 10,2% робітничого класу виявили позитивне ставлення до КПУ, а 41,1% опитаних робітників негативно ставилися до Компартії [Робочий клас України, 2014: с. 206–207]. Напередодні Євромайдану 40,2% робітників вважали, що чинний в Україні соціально-економічний устрій необхідно змінити на більш справедливий, 39,2% — що його необхідно покращити через реформи. І лише 3,6% робітників засвідчили, що їх влаштовує наявний соціально-економічний устрій [Робочий клас України, 2014: с. 286]. У коментарі цих даних в опублікованій рецензії на книгу “Робочий клас України: вчора и сегодня” у головній газеті російських комуністів “Правда” робиться резонний висновок: “Виходить, формальне перебування КПУ в блоці з Януковичем докорінно відрізнялося від позиції робітників” [Трушков, 2014]. Беручи до уваги останні тенденції в зовнішньополітичних орієнтаціях робітничого класу та зменшення електоральної бази лівих сил у зв'язку із втратою певних територій, відверто проросійська риторика не дістала позитивного відгуку серед робітників західних і центральних регіонів. Це відобразилося в тому, що вперше за часів незалежності КПУ не ввійшла до українського парламенту.

Зрештою, як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, впродовж 1994–2014 років рівень довіри до Комуністичної партії не зростає настільки, щоби на його підґрунті вона могла претендувати на відтворення соціалістичного устрою та скасування приватної власності (див. табл. 6).

Таблиця 6

Рівень довіри робітничого класу України до Комуністичної партії
(за 5-бальною шкалою: 1 — зовсім не довіряю, а 5 — цілком довіряю),
бали

Роки	Кваліфікований робітник		Різнороб, підсобний робітник		Населення загалом	
	Середнє значення	Стандартна похибка	Середнє значення	Стандартна похибка	Середнє значення	Стандартна похибка
1994	2,09	1,13	2,10	1,22	2,26	1,22
1995	2,01	1,09	2,24	1,31	2,11	1,18
1996	2,10	1,25	2,26	1,22	2,13	1,21
1997	2,09	1,19	2,13	1,20	2,13	1,20
1998	2,17	1,14	2,48	1,34	2,44	1,30
1999	2,26	1,19	2,50	1,27	2,35	1,25
2000	2,14	1,20	2,26	1,21	2,23	1,27
2001	2,18	1,21	2,33	1,20	2,32	1,25
2005	2,19	1,01	2,15	0,95	2,27	1,07
2006	2,12	1,01	2,16	1,03	2,20	1,10
2008	2,07	1,00	2,11	1,03	2,20	1,12
2010	2,09	1,03	2,07	1,08	2,18	1,10
2012	1,98	0,99	2,04	1,00	2,08	1,05
2013	1,83	1,00	1,87	1,03	1,99	1,07
2014	1,67	0,89	1,71	0,88	1,74	0,98

Цілком очевидно, що позначка 3 бали означає нейтральний пункт довіри/недовіри, отже, нижчі за позначку “3” середні значення свідчать радше про недовіру до КПУ як кваліфікованих робітників, так і різноробів і підсобних працівників. Порівняння середніх значень обох розглядуваних верств робітничого класу із використанням *t*-тесту Стюдента для незалежних вибірок не виявило значимих відмінностей. Таким чином, рівні довіри до Компартії з боку кваліфікованих і некваліфікованих робітників є подібними.

Іншим історичним суб’єктом боротьби за права робітничого класу вважаються профспілки. Однак діяльність українських профспілкових організацій ще з радянських часів часто мала суто бюрократичний характер. Ці бюрократичні й зазвичай номінальні структури є залежними від волі адміністрації чи власників підприємств. Тому у більшості випадків вони напевно чи можуть, ба й хочуть слугувати інтересам звичайних робітників за умов серйозного конфлікту і найчастіше не спроможні перевести незадоволення робітників в ефективну колективну дію або солідарну акцію з робітниками інших підприємств. Створення незалежних профспілок як прояв низової самоорганізації не набуло вагомого поширення.

Проблема солідарності та протестна активність у робітничому середовищі

За років перебудови особливим протестним феноменом вирізнялися шахтарські страйки. Треба зазначити, що шахтарі були однією з найзабезпеченіших соціальних груп працівників у СРСР. Це певним чином впливало на усвідомлення ними своїх соціальних інтересів. Початок страйкових акцій шахтарів 1989 року був зумовлений дефіцитом і дорожнечою найнеобхідніших товарів, поганою організацією умов праці та високим травматизмом на виробництві. Однак подальша активізація супроводжувалася висуненням вже більш системних економічних та політичних вимог: реорганізація державних шахт, впровадження нових форм власності, надання економічної самостійності, деполітизація державних інститутів і, нарешті, підтримка суверенітету України. Шахтарські страйки 1989–1991 років виявилися потужним каталізатором делегітимації системи влади в СРСР [Панькова, Іващенко, 2006: с. 238–240]. Підсумком страйків стало ухвалення Верховною Радою 3 серпня 1990 року закону “Про економічну самостійність УРСР”, що стало прологом української незалежності. Утім, це не вирішило проблем української вугільної галузі.

Черговий цикл масових виступів шахтарів припав на 1992–1994 роки, коли лунали не тільки вимоги економічного характеру, а й заяви про необхідність проведення референдуму стосовно довіри до Президента і надання регіонові самостійності. Страйковий рух охопив також інші категорії працівників, однак не набув загальнонаціонального характеру, оскільки викликав негативну реакцію представників західних регіонів, які вбачали у подальшій радикалізації загрозу незалежності України [Панькова, Іващенко, 2006: с. 241–242]. Результатами страйкового руху можна вважати дострокові вибори Президента України у 1994 році та залучення регіональної еліти до центральних органів влади. Однак економічних цілей не було досягнуто. Понад те, страйковий рух дав змогу регіональним елітам безперешкодно взяти під контроль промислові об’єкти. Процес “перенесення” об’єкта протестних дій шахтарів з регіональної еліти на центральні органи влади описує І.Руценко: “Вугілля відвантажується кудись дуже далеко, наприклад за кордон. Гроші на шахту не повертаються, а залишаються на приватних рахунках в офшорах. Імовірно, за таким сценарієм утворювалися перші багатства, відбувалося первинне нагромадження капіталу, і не за сто років чесної праці протестантської родини, а за кілька місяців діяльності поза межами закону. А шахтарі місяцями не отримували зарплати й ладні були вдатися до бунту, бо ніхто ще не скасував золотого правила, яке знає кожний школяр: “якщо в одному місці чогось прибуде, то в іншому — зникне”. Тоді директор, профспілки, нарешті, “братки”, зорганізували автобуси, “тормозки” і обов’язково каски, аби було чим стукати об бруківку перед урядовими будівлями в Києві” [Руценко, 2008: с. 201].

У 2000-х роках класова солідарність як спільна діяльність для досягнення певної мети звузилася лише до вимоги виплатити затриману заробітну платню. Про обмеження протестних вимог робітничого класу України свідчать поодинокі соціологічні дослідження. Зокрема, Центр дослідження су-

спільства упродовж 12 місяців (від 1 жовтня 2009 року до 30 вересня 2010 року) вів моніторинг всіх (незалежно від тематики та чисельності) фактичних протестних дій, серед яких були робітничі протести. За рік в Україні відбулася 371 протестна дія, пов'язана з трудовими конфліктами, що становило 13,3% від усіх протестних дій [Протести, 2011]. Дослідження показало занижені економічні домагання робітничого класу. Виявилось, що найчастіше робітничі протести були викликані затримкою виплати заробітної платні. В більшості випадків робітники лише захищають свої чинні права та життєвий рівень і не готові протестувати для поліпшення становища. Крім цього, дослідження виявило, що майже у 74,7% протестних дій беруть участь лише робітники — без будь-яких союзників. Примітно, що як мінімум 62% протестної активності робітників відбувалося на підприємствах державної або комунальної форм власності, і лише трохи більш як 20% — на підприємствах недержавної форми власності.

Це пов'язане з тим, що багато приватних підприємств перебувають у “тіньовому секторі” економіки, тож робітники часто працюють неофіційно, без жодного трудового договору, а отже, без офіційних прав і фактичної можливості боротися за них. Тільки у випадку, коли приватне підприємство є легальним, робітники можуть боротися за свої права. Водночас у літературі та повідомленнях ЗМІ не зафіксовано хоча б однієї акції протесту проти скорочення робітників сусіднього заводу чи іншої галузі.

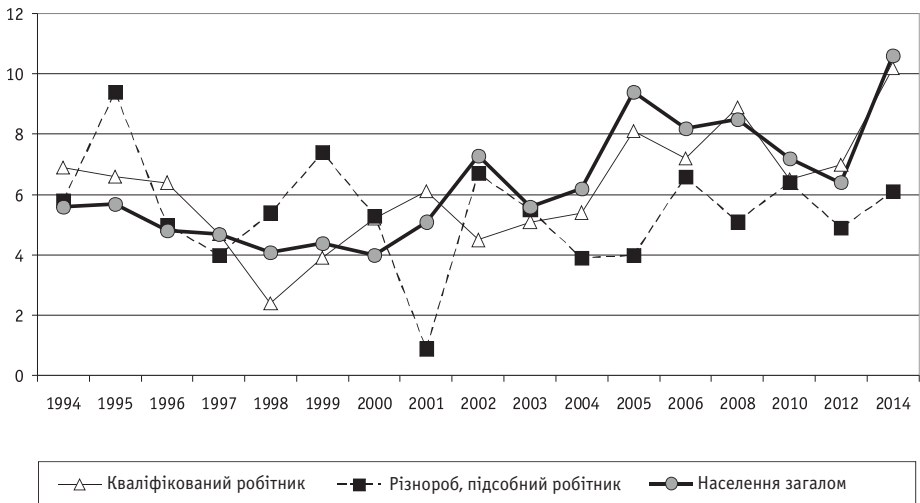

Рис. 4. Динаміка можливості впливу на уряд для захисту своїх законних прав та інтересів за оцінками представників робітничого класу України, %

Низький рівень солідарності робітників можна пояснити відповідним рівнем політичної ефективності (див. рис. 4). Відповідаючи на запитання “Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”, як і населення загалом, представники робітничого класу вкрай низько оцінюють свої можливості впливати на владу. Водночас якщо позиція кваліфікованих робітників назагал відтворює тренд, характерний для всього населення, то

оцінка некваліфікованими робітниками своїх можливостей вкрай мінлива: у 1995 і 1999 роках вона зростає, а від другої половини 2000-х її показники є дещо нижчими, ніж у кваліфікованих робітників і населення загалом.

Показовими є дані про участь робітничого класу у двох масових протестних рухах, відомих як “помаранчева революція” та “Євромайдан”. Наприкінці 2004 року у зв’язку з президентськими виборами в Україні вибухнув протест, пов’язаний зі звинуваченням з боку опозиції чинної влади у фальсифікації виборів на користь провладного кандидата. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2005 рік, серед кваліфікованих робітників виявилось 25% учасників протестних дій під час “помаранчевої революції”, серед різноробів та підсобних робітників — 20,8%. Натомість серед дрібних підприємців зафіксовано 30% учасників протестів. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2014 рік, під час Євромайдану серед кваліфікованих робітників виявилось 20,3% тих, хто брав участь в акціях протесту проти влади у грудні 2013-го — лютому 2014-го, тоді як серед різноробів і підсобних робітників таких було 9,6%. Водночас серед дрібних підприємців знову ж таки виявилось більше учасників протестів — 34,8%. Таким чином, представники робітничого класу в політичній боротьбі явно поступаються дрібній буржуазії, яка чіткіше розуміє свої інтереси і готова їх відстоювати як у межах широких протестних рухів, так і в суто класових (наприклад, “податковий майдан”).

Висновки

Зниження соціального статусу робітничого класу за роки реставрації капіталізму було пов’язане із переходом підприємств у приватний сектор. Втрата стабільних робочих місць, конкуренція, невпевненість у завтрашньому дні, постійний стрес — усе це породило такий тип політичної свідомості українського робітника, який характеризується політичною пасивністю, обмеженістю власних соціальних домагань та неможливістю класової солідарності, колективних дій. До того ж частина робітничого класу, зокрема кваліфіковані робітники, за роки трансформацій адаптувалися до ринкових умов, почали сприймати капіталістичний устрій як цілком прийнятний. Це призвело до поширення в їхньому світогляді лояльного ставлення до буржуазної ідеології. Зокрема, кваліфіковані робітники приватного сектору виявляють більшу підтримку прихильникам капіталізму, ніж їхні колеги з державного сектору економіки, що підтверджує гіпотезу 1.

Політична свідомість сучасного робітничого класу в Україні за своїм ідеологічним змістом, спрямованістю зовнішньополітичних орієнтацій, політичною ефективністю та протестною активністю відтворює основні тенденції політичної свідомості всього суспільства. Водночас аналіз показав, що існують певні внутрішньокласові відмінності за цими показниками. Зокрема, динаміка зовнішньополітичних та етнокультурних преференцій, політичної ефективності кваліфікованих робітників пов’язана з динамікою цих орієнтацій всього населення та регіональними особливостями їхніх диференціацій. Натомість політична ефективність, зовнішньополітичні та ет-

нокультурні орієнтації різноробів і підсобних робітників є більш лабільними та менш стійкими. До того ж некваліфіковані робітники є менш активними у протестних діях, ніж кваліфіковані робітники. Загалом, на відміну від представників дрібної буржуазії, яка активніше обстоює свої інтереси в політичному просторі, робітничий клас є менш активним у політичній боротьбі. Таким чином, висунута гіпотеза 2 про наявність внутрішньокласових відмінностей у політичній свідомості робітничого класу в цілому підтвердилася.

У робітничому середовищі немає чіткого уявлення про класовий антагонізм. Якщо стосовно правлячої еліти вагома частка робітничого класу відчуває негативні емоції, то до приватних власників великого капіталу представники робітничого класу відчувають переважно позитивні або нейтральні емоції. Ліві політичні сили, незважаючи на традиційні передвиборчі гасла щодо націоналізації великого капіталу, де-факто визнали наявність і приватної власності, і великих власників. Зокрема, Комуністична партія України та Соціалістична партія України неодноразово входили у коаліцію з Партією регіонів України, яка відображає інтереси великих власників, та створювали уряд, який аж ніяк не мав на меті повертати приватизовану власність державі. Двадцятирічна динаміка показників довіри робітничого класу до Комуністичної партії засвідчила радше недовіру (середнє значення коливається на рівні 2–2,5 бала за 5-бальною шкалою). Отже, припущення, сформульовані в гіпотезі 3, частково дістали підтвердження.

Джерела

- Беленький В.Х.* К вопросу об идеологии рабочего класса / В.Х. Беленький // Социологические исследования. — 2008. — № 12. — С. 72–79.
- Білоцерківець О.* Приватизація в Україні: вибір моделі, структура і наслідки процесів / О. Білоцерківець, О. Кошик // Українська приватизація: плюси і мінуси / Є.І. Головаха, В.І. Дубровський, О.М. Кошик, О.Г. Білоцерківець ; за ред. О.Й. Пасхавера. — К. : Альтерпрес, 2001. — С. 58–113.
- Ворона В.М.* Введение / В. Ворона // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / под общ. ред. В.М. Вороны, Е.И. Суименко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001а. — С. 3–8.
- Ворона В.М.* Современное промышленное предприятие в социальном измерении / В.М. Ворона // Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения / под общ. ред. В.М. Вороны, Е.И. Суименко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001б. — С. 9–32.
- Грашви А.* Тюремные тетради : в 3 ч. / А. Грашви. — М. : Политиздат, 1991. — Ч. 1.
- Дилигенский Г.Г.* Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших социальных групп / Г.Г. Дилигенский // Методологические проблемы социальной психологии / под ред. Е.В. Шороховой. — М. : Наука, 1975. — С. 196–205.
- Куценко О.* Чи зберігають значення класові підстави політичної участі / О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 92–115.
- Ленин В.И.* Полное собрание сочинений : в 55 т. / Ленин В.И. — М. : Изд-во полит. литературы, 1963. — Т. 6 : Январь–август 1902. — 620 с.
- Ленин В.И.* Полное собрание сочинений : в 55 т. / Ленин В.И. — М. : Изд-во полит. литературы, 1969. — Т. 26 : Июль 1914 — август 1915. — 591 с.

Лукач Г. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике / Лукач Г. — М. : Логос_Альтера, 2003. — 416 с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1959. — Т. 13 : Январь 1859 — февраль 1860. — 805 с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1955. — Т. 4 : Май 1846 — март 1848. — 638 с.

Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М. : Изд-во полит. литературы, 1957. — Т. 8 : Август 1851 — март 1853. — 736 с.

Панькова О. Страйковий рух в Україні: тенденції та особливості / О. Панькова, К. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 238–240.

Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 — вересень 2010. — К. : Центр дослідження суспільства, 2011. — 64 с.

Рабочий класс Украины: вчера и сегодня. По материалам социологических исследований. — К. : ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф””, 2014. — 344 с.

Резнік В. Приватні власники чинників виробництва: стан соціальної легітимності / В. Резнік // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — С. 212–219.

Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / Резнік В.С. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. — 512 с.

Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Резнік О. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — 336 с.

Симончук Е. Забастовочное движение: от всплеска в 1990-е до затухания в 2000-е годы / Е. Симончук // Коммунист Украины. — 2012. — № 5. — С. 52.

Симончук Е. Рабочие: новые внутриклассовые различия / Е. Симончук // Новые социальные неравенства. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 195–224.

Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 56–284.

Симончук О. Робітничий клас в Україні: хроніка втрат / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.

Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Смелзер Н.Дж. — Львів : Кальварія, 2003. — 128 с.

Трушков В. Рабочий класс Украины на оселке Евромайдана. Заметки на полях социологического исследования / В. Трушков // Правда. — 2014. — № 138 (30200), 12–15 дек. — С. 4.

Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Шульга Н. — К. : ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф””, 2011. — 448 с.

Deegan-Krause K. New Dimensions of Political Cleavage / K. Deegan-Krause // The Oxford Handbook of Political Behavior / ed. by R.J. Dalton, H.-D. Klingemann. — Oxford : Oxford University Press, 2007. — P. 538–556.

Kriesi H. New Social Movements in Western Europe / [H. Kriesi, R. Koopmans, J.W. Duyvendak, M.G. Giugni]. — London : Routledge, 1995. — 310 p.

Lipset S.M. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction / S.M. Lipset, S. Rokkan // Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives. — N.Y. : The Free Press, 1967. — P. 1–64.

Rose R. Social Cohesion, Political Parties, and Strains in Regimes / R. Rose, D. Urwin // Comparative Political Studies. — 1969. — Vol. 2, no. 1. — P. 7–67.